

## **ЛИТЕРАТУРНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В УЧЕБНИТЕ ПРОГРАМИ ЗА VIII – XII КЛАС В КОНТЕКСТА НА ВЪЗПИТАНИЕТО И ПРЕВАНТИВНАТА ПЕДАГОГИКА**

**Гл. ас. д-р Даниел Полихронов**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“,  
Факултет по педагогика*

**Резюме.** В статията е интерпретиран проблемът за възпитателните и превантивните функции на литературата. Предложени са систематизация и интерпретация на литературните произведения, включени в учебните програми в първия и втория гимназиален етап на средното образование, в контекста на компонентите, определящи структурата на възпитание на личността.

**Ключови думи:** литература; учебни програми; гимназиален етап; възпитание; компоненти на възпитание; превантивна педагогика

Личностното и социалното развитие на личността предполагат комплексно формиране на компонентите в структурата на възпитание. Основните видове възпитание са: интелектуалното, нравственото, естетическото, трудовото и физическото (Dimitrov 2016, pp. 219 – 422; Chavdarova-Kostova 2018, pp. 177 – 205). Допълнителните – светогледното, гражданското, правното, интеркултурното, екологичното, половото, сексуалното, патриотичното и др. – възникват като разновидности на основните (предимно от нравственото) с предназначението да отговорят на възникващите обществените потребности (Chavdarova-Kostova 2018, pp. 196 – 197). Необходимостта компонентите на възпитание да бъдат формиращи у личността, обуславя тяхната корелация със социализацията на личността. „Тясната обвързаност между нравственото възпитание и другите компоненти на възпитателното съдържание се проектира в действителната изява на възпитаността на личността. Връзките между нравствената възпитаност и умствената, светогледната, естетическата, трудовата, правната, половата и сексуалната възпитаност проличават в поведението – съвпадащо, разминаващо се или противоречащо на приетите норми, просоциално или асоциално. В неблагоприятия при изграждането на тези взаимовръзки можем да открием причината за редица девиации и дори за характера на отклоненията. Всяко девиантно

поведение се обяснява, на първо място, с пропуски в нравственото възпитание, с деформации в ценностната система и ниска степен на нравствена възпитаност. Самата възпитаност определя как личността ще се справи с неблагоприятните условия в социума, провокиращи девиации. Специфичното девиантно поведение се дължи на пропуски при изграждането на взаимовръзките между нравственото и вида възпитание, кореспондиращ най-вече с това поведение“ (Manasieva 2015, pp. 61 – 62).

За постигането на определена степен нравствена възпитаност и за провеждането на превенция на девиантното поведение както обществото, така и самите родители разчитат на институциите в системата на предучилищното и училищното образование. Проблемът е особено актуален, защото в последните години се наблюдава тревожна тенденция към отстъп от активна възпитателна дейност в семейството. Демографските и социокултурните кризи водят до висока степен на пасивност на родителите и неувереност в приложението на адекватни стилове на възпитание.

Обучението по литература от най-ранна детска възраст е механизъм за въздействие, като се започне от четенето на приказки с явна поука в предучилищна и начална училищна възраст. Позитивно влияние може да се окаже и чрез художествените текстове, които имат по-богат лексикален фонд, сложна сюжетна композиция, задълбоченост, многоплановост и богатство от персонажи, каквито са фолклорните и литературните произведения, включени в учебното съдържание за прогимназиалния и гимназиалния етап на образованието.

Проблемността в обучението по литература в първия и втория гимназиален етап на средната степен на образование е основна негова характеристика. Нейната същност се изразява в „съвкупността от похвати за създаване на проблемни ситуации, система от въпроси и задачи за разрешаването им, систематизиране и обобщение на получените знания“ (Yoveva 2000, p. 52). Оттук може да се изведе и основната задача на литературното обучение – формиране на компетенции у учениците „да откриват проблемите, да разсъждават по тези проблеми, да ги обобщават“ (Ibid., p. 55). Тези компетенции се свързват с „една от най-важните дейности в мисленето – съотнасянето, сравняването, уподобяването, оразличаването“ (Radev 2015, p. 8). Тези дейности може да бъдат осъществявани от ученици в гимназиална възраст, когато са налице по-голяма задълбоченост в мисленето и (себе)рефлексия за определяне на постъпки и поведения в съответствие с обществените норми и ценности.

За стимулиране формирането и усъвършенстването на литературната компетентност Р. Радев (Radev 2015) предлага авторска технология на литературните методи, която се основава както върху проблемността в обучението, така и върху сензитивността в психолого-педагогическото пространство на учениците в гимназиалната степен на образование. Тя включва: коментирано четене; евристична беседа чрез използването на опозиции за извеждане на проблеми от

описание и/или разсъждение; игра; спонтанност; проблематизираща, адаптираща и трансформираща повторителност; естетизиране на модела присъстващо – отсъстващо и композиционен подход (Ibid., pp. 11 – 231). Приложението на предложения комплекс от подходи, методи и похвати съдейства за съотнасяне на изучаваните фолклорни и литературни произведения със собствения житейски опит на учениците; с компонентите, определящи структурата на развитие и възпитание на личността.

Как се реализира литературното образование в контекста на възпитателната и превантивно педагогическата проблематика?

Интелектуалното възпитание е целенасочен и съзнателен процес и съответстващата му дейност за формирането и усъвършенстването на когнитивната компетентност у личността. Неговото значение за социализацията и енкултурализацията на личността се свързва с формирането на „култура на умствения труд и поведение на личността“ (Dimitrov 2016b, p. 221).

Преки текстуални връзки с интелектуалното възпитание може да се реализират чрез следните произведения, включени в учебните програми за учениците в гимназиална възраст: VIII клас – „Пространно житие на Константин-Кирил“, „Азбучна молитва“ (К. Преславски), „За буквите“ (Ч. Храбър); IX клас – „Евгений Онегин“ (А. С. Пушкин), „История славянобългарска“ (П. Хилендарски); X клас – „Под игото“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“: „Бай Ганьо се върна от Европа“ (А. Константинов), „Cis moll“ (П. П. Славейков), „Нежната спирала“ (Й. Радичков); XI клас – „Бай Ганьо журналист“ (А. Константинов), „Паисий“ (Ив. Вазов); XII клас – „Песента на колелетата“ (Й. Йовков).

Много са перспективите на корелация между интелектуалното и нравственото възпитание. Взаимодействието на двата компонента е двупосочно. От една страна, ниската степен на нравствена възпитаност и проявите на девиации в поведението се дължи на пропуски в интелектуалното възпитание. От друга страна, „съчетанието на висок интелект с ниска степен на нравствена възпитаност дори ражда от „префинени форми“ на девиации до отлично планирани, организирани и изпълнени деликти; за притежателите на такова съчетание то се явява идеална предпоставка да се превърнат в т.нар. интелектуални лидери на престъпни групировки, или ако действат самостоятелно – да бъдат „перфектни мошеници“ и да се ориентират към извършване на престъпления от сферата на измамите“ (Manasieva 2015, p. 64).

Нравственото възпитание представлява „единен, продължителен, противоречив процес на овладяване на морала като способ за нормативно регулиране на действията на човека в социума“ (Rangelova 2016, pp. 245 – 246), при който отделната личност възприема нравствените ценности на обществото, в което живее. Определя се като „един от най-трудните за реализиране видове възпитание. Докато при интелектуалното възпитание основен акцент се поставя върху

знанието, то виждаме, че тук знанието за нравствените ценности като състрадание, отзивчивост, отговорност, вежливост, толерантност, хуманизъм и т.н. не е достатъчно за формирането на нравствено възпитана личност...“ (Chavdarova-Kostova 2018, p. 184).

Всяко фолклорно и литературно произведение може да проблематизира личностни и социални отношения и да доведе до конфликти и сблъсък на ценности и норми. Директни текстуални препратки към проблема за формирането на нравствена възпитаност у учениците в гимназиална възраст може да се постигне чрез проблематизиране на следните произведения от учебните програми за VIII – XII клас: VIII клас – митовете за Прометей и за Едип, „Илиада“ (Омир), „Антигона“ (Софокъл), библейските сюжети за грехопадението, за Каин и Авел, за Мойсей, за Исус и за Богородица; откъсите от Евангелията от Матей и от Йоан, „Декамерон“ (Дж. Бокачо), „Дон Кихот“ (М. де Сервантес), „Хамлет“ (У. Шекспир), Сонет 91 („Един се хвали с ловкост и успехи...“) и Сонет 130 („Очите ѝ не са звезди...“) (У. Шекспир); IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Суифт), „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Евгений Онегин“ (А. С. Пушкин), „Дядо Горио“ (О. дьо Балзак), „Сплин“ (LXXVIII) (Ш. Бодлер), „Изворът на Белоногата“ (П. Р. Славейков), „Майце си“, „Моята молитва“, „Хаджи Димитър“, „Обесването на Васил Левски“ и „Странник“ (Хр. Ботев); X клас – „Епопея на забравените“ („Левски“) и „Под игото“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“: „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Арменци“ и „Две хубави очи“ (П. Яворов), „Да се завърнеш...“ (Д. Дебелянов), „Гераците“ (Ел. Пелин), „Септември“ (Г. Милев), „Зимни вечери“ (Хр. Смирненски), „Индже“ и „Албена“ (Й. Йовков), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов), „Дърво без корен“ (Н. Хайтов); XI клас – „Борба“ и „До моето първо либе“ (Хр. Ботев), „Паисий“ и „Новото гробище над Сливница“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо журналист“ (Ал. Константинов), „Андрешко“ (Ел. Пелин), „Приказка за стълбата“ (Хр. Смирненски), „Железният светилник“ (Д. Талев), „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев), „Ноев ковчег“ (Й. Радичков), „Балкански синдром“ (Ст. Стратиев); XII клас – „Балада за Георг Хених“ (В. Пасков), „Честен кръст“ (Б. Христов).

Естетическото възпитание се определя като „целенасочено формиране у човека на активно естетическо отношение към социалната и природната действителност [...] в съответствие с хуманистичния идеал за цялостно и хармонично развитие на индивида, на неговата реализация като естетически субект“ (Dimitrov 2016a, p. 236).

Езикът на литературата се ползва от специфични художествени средства, композиционни похвати и графични форми. Във връзка с това своеобразие на литературните произведения е необходимо да бъде отбелязана и изключителната роля на преводача, който носи осъзната отговорност и за естетическото възпитание. Такава професионална ангажираност имат и авторите на учебното съдържание.

Директни примери в контекста на естетическото възпитание поставят следните литературни произведения: VIII клас – „Любов“ (Сафо), „Декамерон“ (Дж. Бокачо), Сонет 91 („Един се хвали с ловкост и успехи...“) и Сонет 130 („Очите ѝ не са звезди...“) (У. Шекспир); IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Суифт), „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Сплин“ (LXXVIII) (Ш. Бодлер), „Есенна песен“ (Пол Верлен), „Изворът на Белоногата“ (П. Р. Славейков), „Хаджи Димитър“ (Хр. Ботев); X клас – „Под игото“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“; „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Cis moll“ (П. П. Славейков), „Две хубави очи“ и „В часа на синята мъгла“ (П. Яворов), „Да се завърнеш...“ (Д. Дебелянов), „Септември“ (Г. Милев), „Зимни вечери“ (Хр. Смирненски), „Албена“ (Й. Йовков); XI клас – „При Рилския манастир“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо журналист“ (Ал. Константинов), „Спи езерото“ (П. П. Славейков), „Градушка“ (П. Яворов), „История“ (Н. Вапцаров), „Железният светилник“ (Д. Талев), „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев), „Ноев ковчег“ (Й. Радичков); XII клас – „Две души“ (П. Яворов), „Аз искам да те помня все така“ (Д. Дебелянов), „Ветрената мелница“ (Ел. Пелин), „Песента на колелетата“ (Й. Йовков), „Колко си хубава!“ (Хр. Фотев), „Посвещение“ (П. Дубарова), „Балада за Георг Хених“ (В. Пасков).

Трудовото възпитание е целенасочен и продължителен процес на включване на човека в условията на трудова дейност като предпоставка за неговото личностно, социално и професионално развитие (Gospodinov 2016, p. 283). Това може да се постигне чрез интерпретиране на следните произведения: VIII клас – „Илиада“ (Омир); X клас – „Гераците“ (Ел. Пелин), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов); XI клас – „Железният светилник“ (Д. Талев), „История“ (Н. Вапцаров), „Андрешко“ (Ел. Пелин), „Приказка за стълбата“ (Хр. Смирненски), „Градушка“ (П. Яворов); XII клас – „Ветрената мелница“ (Ел. Пелин), „Песента на колелетата“ (Й. Йовков), „Балада за Георг Хених“ (В. Пасков).

Физическото възпитание е „процес на многостранно целенасочено взаимодействие на възпитаника с всички фактори за физическо влияние с цел формиране у човека физическия облик, желан от обществото и индивида“ (Vasilev 1994, pp. 151-152). В изучаваната литература този вид възпитание е неотменно свързан с нравственото. Включени в учебната програма са: VIII клас – „Илиада“ (Омир), „Декамерон“ (Дж. Бокачо); IX клас – „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Дядо Горио“ (Оноре дьо Балзак), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Хаджи Димитър“ (Хр. Ботев); X клас – „Албена“ (Й. Йовков); XI клас – „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев); XII клас – „Колко си хубава!“ (Хр. Фотев). Образите, изградени в тези произведения, потвърждават чрез физическата си красота и сила нравствените ценности.

Здравното възпитание е ориентирано към развиване на „умения за създаване или поддържане на здравословен стил и условия на живот и за доброволното адаптиране към поведение, благоприятстващо здравето“<sup>1</sup>. За формирането на

компетенции, свързани със здравето възпитание, може да съдействат следните творби: VIII клас – „Дон Кихот“ (М. де Сервантес); X клас – „Гераците“ (Ел. Пелин); XII клас – „Спасова могила“ (Ел. Пелин).

Половото възпитание представлява „специфично социално-педагогическо взаимодействие, насочено към повишаване качеството на половите взаимоотношения и емоционалната удовлетвореност на личността от сексуалното общуване с партньора“ (Strakova 2016, p. 407). Неразривно свързано с него е сексуалното възпитание – като „целенасочено предаване и активно усвояване на сексуални знания и опит и превръщането им във взаимна житейска практика на субектите на взаимодействието“ (Ibid.). За реализиране на целите на половото и сексуалното възпитание може да съдействат следните творби: VIII клас – „Любов“ (Сафо), „Декамерон“ (Дж. Бокачо), Сонет 91 („Един се хвали с ловкост и успехи...“) и Сонет 130 („Очите ѝ не са звезди...“) (У. Шекспир); IX клас – „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Евгений Онегин“ (Ал. С. Пушкин), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Хаджи Димитър“ (Хр. Ботев); X клас – „Две хубави очи“ (П. Яворов), „Гераците“ (Ел. Пелин), „Албена“ (И. Йовков), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов); XI клас – „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев); XII клас – „Аз искам да те помня все така“ (Д. Дебелянов), „Ветрената мелница“ (Ел. Пелин), „Колко си хубава!“ (Хр. Ботев), „Посвещение“ (П. Дубарова).

Светогледното възпитание е „насочено към формиране на система от обобщени представи за същността на света, смисъла на човешкия живот, мястото и ролята на човешкото съществуване в света“ (Chavdarova-Kostova 2018, p. 203).

Обучението по литература в контекста на светогледното възпитание се реализира чрез формирането на компетенции, свързани със светогледните идеи, характерни за различни културно-исторически епохи в първия гимназиален етап, както и с проблематизиране на литературни творби в контекста на общочовешките теми за родното и чуждото, миналото и паметта, обществото и властта, живота и смъртта, природата, любовта, вярата и надеждата, труда и творчеството, избора и раздвоението във втория гимназиален етап.<sup>2</sup>

Произведения, които, четени и осмисляни в духа на съответната епоха, формират мирогледа на подрастващите за личността и мястото ѝ в света, са: VIII клас – митовите за Прометей и за Едип, „Илиада“ (Омир), „Любов“ (Сафо), „Антигона“ (Софокъл), „Пространно житие на Константин-Кирил“, „Декамерон“ (Дж. Бокачо), „Дон Кихот“ (М. де Сервантес), „Хамлет“ (У. Шекспир); IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Суифт), „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Евгений Онегин“ (Ал. С. Пушкин), „Дядо Горио“ (Оноре дьо Балзак), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Сплин“ (LXXVIII) (Ш. Бодлер), „Есенна песен“ (П. Верлен), „История славянобългарска“ (П. Хилендарски), „Майце си“ (Хр. Ботев), „Моята молитва“ (Хр. Ботев), „Хаджи Димитър“ (Хр. Ботев), „Обесването на Васил Левски“ (Хр. Ботев), „Странник“ (Хр. Ботев); X клас – „Левски“ и „Под игото“ (Ив. Вазов), „В часа на синята мъгла“ (П. Яворов), „Гераците“ (Ел. Пе-

лин), „Септември“ (Г. Милев), „Зимни вечери“ (Хр. Смирненски), „Повест“ (А. Далчев), „Индже“ и „Албена“ (Й. Йовков), „Писмо“ („Ти помниш ли...“) (Н. Вапцаров), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов), „Дърво без корен“ (Н. Хайтов), „Нежната спира“ (Й. Радичков); XI клас – „Борба“ и „До моето първо либе“ (Хр. Ботев), „Паисий“ и „Новото гробище над Сливница“ (Ив. Вазов), „Спи езерото“ (П. П. Славейков), „Андрешко“ (Ел. Пелин), „История“ (Н. Вапцаров), „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев), „Ноев ковчег“ (Й. Радичков), „Балкански синдром“ (Ст. Стратиев); XII клас – „Две души“ (П. Яворов), „Спасова могила“ и „Ветрената мелница“ (Ел. Пелин), „Песента на колелетата“ (Й. Йовков), „Вяра“ (Н. Вапцаров), „Потомка“ (Ел. Багряна), „Молитва“ (Ат. Далчев), „Честен кръст“ (Б. Христов), „Балада за Георг Хених“ (В. Пасков).

Религиозното възпитание е насочено „към нравствено усъвършенстване на личността чрез стимулиране и развитие на религиозно-нравствените чувства и представи за категориите „добро“, „зло“, „дълг“, „благочестие“, „милосърдие“, „отговорност“, „истина“, „свобода“ [...] в пълно съответствие с конкретните и обективни реалности, свързани с възрастовите и личностните характеристики“ (Vasileva 2016, p. 72). Произведения, които съдействат за философското разбиране на вероученията и формирането на религиозна толерантност, са: VIII клас – митовете за Прометей и за Едип; „Илиада“ (Омир), „Антигона“ (Софокъл), Библията (библейските сюжети за грехопадението, Каин и Авел, Мойсей; за Исус, за Богородица; откъси от Евангелие от Матей и от Евангелие от Йоан), „Пространно житие на Константин-Кирил“, „Азбучна молитва“ (К. Преславски), „За буквите“ (Ч. Храбър), „Декамерон“ (Дж. Бокачо); IX клас – „История славянобългарска“ (П. Хилендарски), „Изворът на Белоногата“ (П. Р. Славейков); X клас – „Под игото“ (Ив. Вазов), „Да се завърнеш...“ (Д. Дебелянов); XI клас – „Паисий“ (Ив. Вазов); XII клас – „Спасова могила“ (Ел. Пелин), „Песента на колелетата“ (Й. Йовков), „Молитва“ (Ат. Далчев), „Балада за Георг Хених“ (В. Пасков), „Честен кръст“ (Б. Христов).

„Интеркултурното образование е насочено към усвояване на знания за различни измерения на културните идентичности и за основни характеристики на интеркултурните отношения, формиращо позитивно отношение към разнообразието във всички области на човешкия живот, както и умения и нагласи за конструктивни взаимодействия в мултикултурна среда“.<sup>3</sup>

Интеркултурното възпитание е ориентирано към формирането на „качеството толерантност, изразяващо се в уважение, на базата на познаване, разбиране, приемане, на „различните“ по определен признак хора“ (Chavdarova-Kostova 2016, pp. 381) с цел превенция на възникването на интеркултурни конфликти (Ibid.).

За осъществяване целите на интеркултурното възпитание в обучението по литература съдействат следните произведения: VIII клас – „Пространно житие на Константин-Кирил“; IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Су-

ифт); X клас – „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“: „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Cis moll“ (П. П. Славейков), „Арменци“ (П. Яворов); XI клас – „Крадецът на праскови“ (Ем. Станев), „Балкански синдром“ (Ст. Стратиев); XII клас – „Песента на козелетата“ (Й. Йовков), „Потомка“ (Ел. Багряна).

Патриотичното възпитание представлява „процес на целенасочено въздействие и взаимодействие между личността и социалната среда [...] за формиране на възгледи и представи за родина, народ, род, етнос, за тяхното място и значение в личната ценностна система, в света, както и мястото и ролята на всеки отделен човек в тях, с цел формиране на стабилна духовно-нравствена позиция на личността на основата на критичното съзнание и хуманистичното отношение към „своите“ (сънародници, родственици) и „другите“ (Racheva 2014, p. 154). Произведения с патриотична насоченост, включени в учебните програми по литература в гимназиалния етап на средното образование, са: VIII клас – „Илиада“ (Омир); IX клас – „Евгений Онегин“ (Ал. С. Пушкин), „История славянобългарска“ (П. Хилендарски), „Изворът на Белоногата“ (П. Р. Славейков), „Майце си“, „Моята молитва“, „Хаджи Димитър“, „Обесването на Васил Левски“ и „Странник“ (Хр. Ботев); X клас – „Левски“ и „Под игото“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“: „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Арменци“ (П. Яворов), „Да се завърнеш...“ (Д. Дебелянов), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов), „Дърво без корен“ (Н. Хайтов); XI клас – „Борба“ и „До моето първо либе“ (Хр. Ботев), „Паисий“, „Новото гробище над Сливница“ и „При Рилския манастир“ (Ив. Вазов), „Бай Ганьо журналист“ (Ал. Константинов), „Железният светилник“ (Д. Талев), „Балкански синдром“ (Ст. Стратиев); XII клас – „Потомка“ (Ел. Багряна).

Гражданското образование е ориентирано към „формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели и е свързано със знания за устройството на демократичното общество, за правата и задълженията на гражданина и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение“.<sup>4</sup>

„Естетическото въздействие на текста се дължи на неговата художествена цялост, то не би могло да е пълноценно, ако гражданският образ, който органично принадлежи на тази цялост, се откъсне, за да се разгледа сам за себе си и се използва за възпитателни цели“ (Ibid., p. 236). В тази връзка, „формирането на граждански ценности и нагласи през художествената литература може да се постига, без да се нанасят и минимални щети на естетическото възприемане, без да се повтаря грешката на социологизуването, без да се извършват каквито и да било идеологически манипулации с художествения текст – но при условие, че участниците в образователния процес въобще владеят умения за естетически пълноценно общуване с художествения текст“ (Georgieva-Teneva 2020, p. 241). Едновременно с това се изисква запознаване с организацията и формите на управление в исторически и философски план чрез обучението по човек и общес-

тво и история и цивилизации. Липсата на подобна информираност може да доведе до едностранчиво възприемане на художественото произведение. Добра практика на авторските колективи на учебниците по литература е включването на много подробна информация за историческия и социокултурния контекст на епохата, както и биобиблиографични данни за авторите.

За реализиране на гражданското възпитание в обучението по литература в периода VIII – XII клас се разчита предимно на инициативността на учителя за насочване на учениците към проблематизиране на изучаваните творби в гражданска перспектива (Georgieva-Teneva 2020, p. 45). Литературните произведения, включени в учебните програми, които подлежат на гражданско профилиране според О. Георгиева-Тенева (Ibid., pp. 45 – 46), са: VIII клас – митът за Прометей, „Антигона“ (Софокъл), „Хамлет“ (Шекспир), „Пространно житие на Константин-Кирил“, „Азбучна молитва“ (К. Преславски), „За буквите“ (Ч. Храбър) и „Дон Кихот“ (М. де Сервантес); IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Суифт) и „Дядо Горио“ (Оноре дьо Балзак); X клас – „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Септември“ (Г. Милев), „Зимни вечери“ (Хр. Смирненски) и „Тютюн“ (Д. Димов); XI клас – „До моето първо либе“ и „Борба“ (Хр. Ботев), „Бай Ганьо журналист“ (Ал. Константинов), „Андрешко“ (Ел. Пелин) и „Приказка за стълбата“ (Хр. Смирненски); XII клас – „подборът на текстове изобщо не предполага граждански прочит“ (Ibid., p. 46).

„Добри възможности за конструиране на междутекстови връзки в гражданска перспектива дават следните предвидени от програмата теми: „Родното и чуждото“ (XI клас), „Обществото и властта“ (XI клас), „Животът и смъртта“ (XI клас), „Трудът и творчеството“ (XII клас) и „Изборът и раздвоението“ (XII клас)“ (Ibid., p. 245). Подобна педагогическа технология може да бъде реализирана в рамките на модул „Граждански ценности и литературен образ“ (Ibid., pp. 244 – 278).

Правното възпитание представлява „процес на целенасочено въздействие и взаимодействие, при който се формират ценности като уважение към закона и обществените норми, към институциите и правовата държава, към човешкия живот и собственост, изгражда се познание за допустимо и недопустимо поведение и възможните последици (санкции), до които водят нарушенията, развиват се мотивация и нагласи за съобразено с нормите поведение“ (Gyugova 2016, p. 347). Произведения, които съдействат конкретно за реализиране целите на правното възпитание, са: VIII клас – „Илиада“ (Омир), „Антигона“ (Софокъл); IX клас – „Дядо Горио“ (Оноре дьо Балзак); X клас – „Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин“: „Бай Ганьо се върна от Европа“ (Ал. Константинов), „Албена“ (Й. Йовков), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов); XI клас – „Бай Ганьо журналист“ (Ал. Константинов), „Андрешко“ (Елин Пелин), „Приказка за стълбата“ (Хр. Смирненски).

Екологичното възпитание е процес на формиране на ценностно отношение към природата, „на комплекс от качества, които позволяват на личността да

действия екологически целесъобразно на основата на дълбоко личностно интегриране на познанията за екологическите закони, насочени към съхраняване на природата. Крайната цел на екологичното възпитание е единството от интелектуални, нравствено-естетически и действено-практически отношения на подрастващите към околната среда“ (Boyadzhieva 2018, p. 394). Ориентирано е към „формиране на екологична култура, екологично съзнание и екологично поведение в тяхната взаимна връзка с оглед познаване на екологичните закони, защита, подобряване, управление и разумно използване на природните ресурси, както и опазване на природната среда и на екологичното равновесие“.<sup>5</sup>

Целите на екологичното възпитание в обучението по литература в гимназиалния етап на средното образование може да бъдат постигнати чрез красотата на природата или чрез преклонение пред нейната мощ. Творби, които интерпретират този проблем, са: VIII клас – „Илиада“ (Омир); IX клас – „Пътешествията на Гъливер“ (Дж. Суифт), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Изворът на Белоногата“ (П. Р. Славейков), „Хаджи Димитър“ (Хр. Ботев); X клас – „Под игото“ (Ив. Вазов), „В часа на синята мъгла“ (П. Яворов), „Гераците“ (Ел. Пелин), „Зимни вечери“ (Хр. Смирненски), „Индже“ (Й. Йовков), „Тютюн“ (1951) (Д. Димов), „Нежната спира“ (Й. Радичков); XI клас – „Спи езерото“ (П. П. Славейков), „Градушка“ (П. Яворов), „Андрешко“ (Ел. Пелин), „Ноев ковчег“ (Й. Радичков); XII клас – „Ветрената мелница“ и „Спасова могила“ (Ел. Пелин), „Песента на колелетата“ (Й. Йовков). При автори като Хр. Ботев, Ел. Пелин, Хр. Смирненски и Й. Йовков природата не е само фон за развитие на действието, но е целенасочено създаден паралел с психологическото преживяване на героя и съдейства за утвърждаване на нравствени ценности.

Друг аспект на възпитателна тематика е проблемът за готовността на младите хора за семеен живот и родителство, както и за формираните чрез фолклорните и литературните произведения нагласи и очаквания за живот в партньорски отношения. Преглед на учебното съдържание по литература в периода VIII – XII клас, свързано с темата за любовта, семейните взаимоотношения и родителството, прави Й. Николова (Nikolova 2023). Тя открива присъствието на проблема за семейните отношения в: VIII клас – „Илиада“ (Омир), „Митът за Едип“, „Любов“ (Сафо); IX клас – „Дон Жуан“ (Дж. Байрон), „Мадам Бовари“ (Г. Флобер), „Евгений Онегин“ (А.С. Пушкин); X клас – „Албена“ (Й. Йовков), „Две хубави очи“ (П.К. Яворов); XI клас – „Крадецът на праскови“ (Е. Станев); XII клас – „Аз искам да те помня все така“ (Д. Дебелянов), „Колко си хубава“ (Х. Фотев), „Посвещение“ (П. Дубарова), „Ветрената мелница“ (Е. Пелин). Авторът с тревога констатира: „В немалка част от изучаваните произведения по литература в гимназиален етап е закодирана темата за дисхармоничните връзки и семейства, внушават се предимно проблемите в тях, както и неудовлетвореността и нежеланието на партньорите да живеят в тази връзка“ (Nikolova 2023, p. 134).

Задължителността и хорариумът от часове по български език и литература предопределя множеството функции на учебния предмет. Една от тях е формирането на естетическо и нравствено отношение към заобикалящата действителност – предпоставка за проектирането на иновации от педагозите, за търсенето на нови форми, методи, похвати и средства, които да актуализират и наложат в проблемите на ежедневието ни пътища за формирането на тези умения. Фактът, че се изучава задължително на територията на Република България като роден език, е благоприятен за това развитие и за тези умения. Затова този проблем трябва да стане определящ и по-значим – не само за да имаме по-късно формирани такива личности, но и ново разбиране за мястото и ролята на този вид изкуство, което гарантира нова душевност. Това предполага преразглеждане, по-прецизен подбор и по-голяма свобода в търсене на нови произведения, които да атакуват мисловната дейност на подрастващите, за да дават собствени оценки на тази дейност, защото те ще са най-верни и те могат да променят светоусещането на личността.

Общуването с литературата съдейства за формирането на личностното активно съществуване. То променя и коригира несъвършенствата на личността, притежаваща по-различни черти в поведението и характера си. Контактът между ученика и литературната творба е припознаване и съотнасяне, което води до самооценка и промяна, вътрешен процес на духа, съзнанието и ценностите. Търсенето на теми и сюжети както от техния живот, така и от социалната действителност, които атакуват, преобръщат или обогатяват ценностната система на подрастващия, се проектира във вътрешна необходимост от материализирането на новите образци, като самите те ги пресъздават в изкуство.

Литературните произведения са отражение на реалния живот и общуването с тях създава нов светоглед. Естествено пречупени през художественото виждане на творците, те имат за цел да въздействат върху човека, като го променят в друга, по-висша форма на духовна и житейска реализация.

### **Благодарности и финансиране**

Настоящата публикация е реализирана в рамките на проект №80-10-41/25.04.2023 г. „Социализацията и ресоциализацията, отразени в художествената литература“, финансиран от средствата, отпуснати целево от държавния бюджет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания за 2023 г.

### **БЕЛЕЖКИ**

1. Наредба №13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, обн. ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.; изм. и доп., бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г., изм. и доп. ДВ, бр.80 от 28 септември 2018 г., чл. 3, ал. 3.

2. Учебни програми по български език и литература за VIII, IX, X, XI и XII клас, компонент „Литература, общообразователна подготовка.“ Available from: <https://web.mon.bg/bg/28> [Viewed 2023-6-18].
3. Наредба №13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, обн. ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.; изм. и доп., бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г., изм. и доп. ДВ, бр.80 от 28 септември 2018 г., чл. 3, ал. 5.
4. Ibid., чл. 3, ал. 2.
5. Ibid., чл. 3, ал. 4.

## ЛИТЕРАТУРА

- БОЯДЖИЕВА, Н., 2016. Екологично възпитание. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 385 – 402. ISBN 978-619-160-595-8.
- ВАСИЛЕВ, Д., 1994. *Теория на възпитанието*. Пловдив: Макрос 2000. ISBN 954-561-015-8.
- ВАСИЛЕВА, Е., 2016. Религиозното възпитание. – Чавдарова-Костова, С. (съст.). *Възпитанието (съдържателни и процесуални измерения)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 59 – 75. ISBN 978-954-07-3966-3.
- ГЕОРГИЕВА-ТЕНЕВА, О., 2020. *Литературното образование в гражданска перспектива (VIII – XII клас)*. София: Издателство на Нов български университет. ISBN 978-619-233-105-4.
- ГОСПОДИНОВ, В., 2016. Трудово възпитание и професионално ориентиране. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 280 – 303. ISBN 978-619-160-595-8.
- ГЮРОВА, В., 2016. Правно възпитание и възпитание в демократизъм. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 345 – 369. ISBN 978-619-160-595-8.
- ДИМИТРОВ, Л., 2016а. Естетическо възпитание и развитие. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 259 – 279. ISBN 978-619-160-595-8.
- ДИМИТРОВ, Л., 2016б. Интелектуално възпитание и развитие. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 219 – 239. ISBN 978-619-160-595-8.

- ЙОВЕВА, Р., 2000. *Методика на литературното образование*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. ISBN 954-577-080-5.
- МАНАСИЕВА, Т., 2015. Нравствената възпитаност като основа на нормативното поведение. *Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука: сборник с доклади от конференция с международно участие, проведена на 6 – 8 юни 2014 г., организирана от Факултета по педагогика на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, с. 57 – 65. ISBN 978-954-07-3937-3.
- НИКОЛОВА, Й., 2023. *Перспективи за семеен живот и родителство в контекста на семейната педагогика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-5618-9.
- РАДЕВ, Р., 2015. *Технология на методите в обучението по литература*. Варна: Славена. ISBN 978-619-190-041-1.
- РАНГЕЛОВА, Е., 2016. Нравствено възпитание и развитие. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 240 – 258. ISBN 978-619-160-595-8.
- РАЧЕВА, Д., 2014. Патриотичното възпитание – същност, цели, задачи, функции. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по педагогика. Книга Педагогика, т. 107, с. 143 – 172. ISSN 0861-8291.
- СТРАКОВА, Л., 2016. Полово възпитание и развитие. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 403 – 422. ISBN 978-619-160-595-8.
- ЧАВДАРОВА-КОСТОВА, С., 2016. Интеркултурно възпитание. – Димитров, Л. (съст.). *Теория на възпитанието (трето преработено и допълнено издание)*. София: Веда Словена – ЖГ, Авангард Прима, с. 370 – 384. ISBN 978-619-160-595-8.
- ЧАВДАРОВА-КОСТОВА, С., 2018. Основни компоненти на съдържанието на възпитанието. – Чавдарова-Костова, С. и др. *Педагогика (трето допълнено и преработено издание)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 117 – 208. ISBN 978-954-07-4328-8.

## REFERENCES

- BOYADZHIEVA, N., 2016. Ekologichno vazpitanie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено издание)*. Sofia: Veda Slovena – ZHG, Avangard Prima, pp. 385 – 402. ISBN 978-619-160-595-8.

- VASILEV, D., 1994. *Teoria na vazpitanieto*. Plovdiv: Makros 2000. ISBN 954-561-015-8.
- VASILEVA, E., 2016. Religioznoto vazpitanie. – Chavdarova-Kostova, S. (sast.). *Vazpitanieto (sadarzhatelni i protsesualni izmerenia)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 59 – 75. ISBN 978-954-07-3966-3.
- GEORGIEVA-TENEVA, O., 2020. *Literaturnoto obrazovanie v grazhdanska perspektiva (VIII – XII klas)*. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet. ISBN 978-619-233-105-4.
- GOSPODINOV, V., 2016. Trudovo vazpitanie i profesionalno orientirane. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZhG, Avangard Prima, pp. 280 – 303. ISBN 978-619-160-595-8.
- GYUROVA, V., 2016. Pravno vazpitanie i vazpitanie v demokratizam. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZhG, Avangard Prima, pp. 345 – 369. ISBN 978-619-160-595-8.
- DIMITROV, L., 2016a. Esteticheskoto vazpitanie i razvitie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZhG, Avangard Prima, pp. 259 – 279. ISBN 978-619-160-595-8.
- DIMITROV, L., 2016b. Intelktualno vazpitanie i razvitie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZHG, Avangard Prima, pp. 219 – 239. ISBN 978-619-160-595-8.
- YOVEVA, R., 2000. *Metodika na literaturnoto obrazovanie*. Shumen: Episkop Konstantin Preslavski. ISBN 954-577-080-5.
- MANASIEVA, T., 2015. Nravstvenata vazpitanost kato osnova na normativnoto povedenie. *Savremenni predizvikatelstva pred pedagogicheskata nauka: sbornik s dokladi ot konferentsia s mezhdunarodno uchastie, provedena na 6 – 8 yuni 2014 g., organizirana ot Fakulteta po pedagogika na Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, pp. 57 – 65. ISBN 978-954-07-3937-3.
- NIKOLOVA, Y., 2023. *Perspektivi za semeen zhivot i roditelstvo v konteksta na semeynata pedagogika*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski. ISBN 978-954-07-5618-9.
- RADEV, R., 2015. *Tehnologia na metodite v obuchenieto po literatura*. Varna: Slavena. ISBN 978-619-190-041-1.
- RANGELOVA, E., 2016. Npravstveno vazpitanie i razvitie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitanieto (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZHG, Avangard Prima, pp. 240 – 258. ISBN 978-619-160-595-8.

- RACHEVA, D., 2014. Patriotichното vazpitanie – sashtnost, tseli, zadachi, funktsii. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“.* Fakultet po pedagogika. *Kniga Pedagogika*, t. 107, pp. 143 – 172. ISSN 0861-8291.
- STRAKOVA, L., 2016. Polovo vazpitanie i razvitie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitaniето (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZHG, Avangard Prima, pp. 403 – 422. ISBN 978-619-160-595-8.
- CHAVDAROVA-KOSTOVA, S., 2016. Interkulturno vazpitanie. – Dimitrov, L. (sast.). *Teoria na vazpitaniето (treto preraboteno i dopalнено izdanie)*. Sofia: Veda Slovena – ZHG, Avangard Prima, pp. 370 – 384. ISBN 978-619-160-595-8.
- CHAVDAROVA-KOSTOVA, S., 2018. Osnovni komponenti na sadarzhaniето na vazpitaniето. – Chavdarova–Kostova, S. i dr. *Pedagogika (treto dopalнено i preraboteno izdanie)*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, pp. 117 – 208. ISBN 978-954-07-4328-8.

## THE LITERARY WORKS IN THE CURRICULUM FOR 8<sup>th</sup> – 12<sup>th</sup> GRADES IN THE CONTEXT OF EDUCATION AND PREVENTIVE PEDAGOGY

**Abstract.** The article interprets the problem of the educational and preventive functions of literature. A systematisation and interpretation of the literary works included in the curricula in the first and second high school stages of secondary education is proposed, in the context of the components determining the structure of personality upbringing.

**Keywords:** literature; curricula; high school stage; upbringing, components of upbringing; preventive pedagogy

✉ **Dr. Daniel Polihronov, Assist. Prof.**

Web of Science Research ID: AAC-4392-2020

ORCID iD: 0000-0001-9670-5774

Faculty of Education

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: d.polihronov@fp.uni-sofia.bg